

Эрелдей.

(Куучын)

I.

Көк мөңкүлү жыш тайгазы канча күнде шуурганга бастрып көрүнбей турды. Өзөк ичинин жоткон-салкынду жаңмыр саргарган өлөнүн кара жерге жаба согып турды. Арал ичинде жыгын агаш көптөй берди. Чадыр айылдын чөбрөлөрүн кодорып, салкын айылды бызарына жазанып турды. Жаланда жүргөн малы жаңмырлу салкынына бастрып калтырап туруп, кирип жажынар жерин тапай жүрди. Чадыр айылдын ыжы түндүгинен чыкпай турды, Эрелдей деп өскүс уулду Тактыш үй кижиге жылынар жерин тапай айылдын ичинде отуруп турды.

Бу түн Тактыш Эрелдей уулы-ла кожо уйктап болбодылар, таңаары жуук айылдан чыгып көрзө, бастра жер көк көлдий тожондой берген. Аркада турган малдын артканы тоңып барган өлөнүн будыла чапчып болбой барды, уйлардын жири өлөнү жок арал ичинде талдын, жыра агаштын баштарын үзүп жип жүрди, меес жерге чыгарган тоолу койлоры, тожонду меестен тоолонуп жыгылып турды. Түндө үүр бөрүлөр келип малды табарды, кулундарынан астыкан беелер киштешип турды, улак кураганан астыкан кой эчкизи мааражып турды.

Бу жеткерлү жаан түбөк келип, тегинде өскүс айылдын эки жаңыс малын басты. Токтыш адын капшай ээртеп алып, бөрүлөр тоскырган малын жуурына барды. Тегинде туйгагын улададып салган ат жаштын тожонгона тайкылып барып албас болды. Арал ичинде бирде тынду ан куш көрүнбөс болды. Анда мында малдын сеги жатты.

Токтыш аралга барып тал агашты кезип эки жаңыс арткан уйун койун азрап турды. Эрелдей сокко тонгон колын айылдын ичинде отко жылыдып түнүлө уйктабаган көөркий оттын жаңына уйктай берди. Түн сайын бөөрүлөр үүр үүриле келип Токтыштын айлын арадап турды. Бөөрүлөрдөн корыланар болуп, Токтыш эки жаңыс арткан малын айылдын жаңына айдап келип, оны айландра эки үч жерге от салып каруулдап туратан болды, төрт талазынан

курчап келген бөөрүлөрдүн уулып турганы кичи коркооры сүрекей болды. Түштө Токтыштын үйкузы сүрекей келип турар болды.

Өзөк ичинин аргалу улустары өскө жерге көчүп одорлу жер бедреер деп тергенип тура берди. Токтыш бу жерге жаныскан артып, арткан эки жаныс малын кырдырып саларына болбой, бор-ботко немезин эки капка салып алып, чокыр беезин ээртеп алып, Эрелдей деген уулын учкаштрып алып, малын айдап, көчүп ырап браткан улусты ээчий барды.

Бу көчүп брааткан улусты ээчий бөөрүлөр барып турды, жолдо арып жада калган малдарын, келип табарып жип турды. Көчүп барып турган улустар жолой көп мал таштады.

Үч конып жаан кеен өзөктүн ичине келди. Жүклө тынду жедип келген малдары кеен жалаңда анда мында чокырлап турды. Бир кичинек кара суудын оозында Токтыш бойынын айылын тудар жер талдап алды. Арка жерге барып аланчык кезип алып, жараш айыл эдип алды. Жаантайын өчпөс одын одрып алды.

Көгөрө чыгып турган айылдын ыжы ак жалаңа жайылып турды. Мадап жүргөн малчылар Токтыштын айылына кирип турар болды. Келген айылчыларыла Токтыш былгайры калтазынан канза азып танкылажып куучындажып турды.

Келген айылчылар сурап турды:

- Же, слерде не табыш бар?
- Слердин мал табыш док жакшы туру ба?

- Менин эки жаныс азраган малыма жаан түбек табарды, - Токтыш айдып турды, - үч бее өлди, бар болгон кулундарын ла бозуларын бөөрүлөр жип салды, эки инек бозу жок соолып барды. Жолой төрт инектин экүзи өлди. Койдон эчкиден бир он беш кирези неме артты.

Айылчылар баштарын жайкап, кайкап угуп турглады. Качан жарык казаннын келтегейинде, кайнаткан чайы кайнап келгенде, айылчылары сурады:

- Бу бооро кышкыда андай берген Патпанак өбөгөннүн бир кандый суру-табыш алдар-ба жок па?

Ой! Оны не деп сурайзын, - Токтыш айдып турды, - жышка андап барганынан үч ай болды, кожо жүрген нөкөрлөри жанып келди, оны андап жүрүп өлгөн деп, айдып келди. Бу бистинг айылга, бу жаныс жылда эки түбек табарды, ээри жок уулымла экү өскүс артып калдыс, курсак болгон эки жаныс малдарыбыс бир жарымы арык болып, тожоннон өлди, бир жарымын бөөрүлөр басты.

II.

Меес жери көк кебистий бүркүнип алды, өзөк ичи анда мында көгөрүп келди, жайдын тату өлөңдөрүн мал отоп жүрөр болып барды. Токтыш уулыла кандыктап жүрөр болды, кандыктан кожүнеден казып алып, азранып жүрөр болды. «Бу менин эки жаныс малым качан семирп келер, кой эчки малым качан сүттү болып баргай-не» деп, сакып отурды.

Казып алган кандыкты ла көжүнени, Токтыш уулыла экү айылына жанып келеле, оны күлгө быжырып, жип алып жүрди. Онын энези малын күтүп, жаш көк өлөңдө жадып турды. Эрелдей сары тайгылды алып, корум таштарды керип жүгүрүп турды.

Сыгыргандар өткүн үниле сыгырып, бир таштан бир ташка калып мантап турды. Эрелдей десе, колында ташту сыгырганнын корымнан чыгарын сакып отурды, чыга конуп ла келген сыгырганды жандра сокпой, жыга согуп өлтүрүп туратан болды. Сыгырганнын терезин чүрчеден ле сойып алып турды, сыгырганнын эдиле сары тайгылын азрап турды. Энези оны көрүп шүүп турды: «бу уул адазын уктап бүткен, сүрекей анчы уул болор туру».

Агашка чөйип кургадып алагн сыгырганнын терелерин, Эрелдей энезине көргүзүп, онон сурап туратан болды:

- Бу сыгырганнын терезин эмди кайдар садарыбыс?
- Оны садып алган улус оныла нени эдер?

Агаш ончозы бүрленип көгөрүп келген тужы орто, Токтышла учкажып алган Эрелдей, арта салган капту, кобыны кечире келип турганда, энези оо кыйгырып айтты:

- Көрзөн, Эрелдей, ол өрө учып клееткен кан-керени, ол балык тиштенип алган учуп туру.

Эрелдей аттан тургузала түжеле, жанында турган бийик мөш агашка чыгала кан-керенин түжер јерин көрүп турды.

Ажып турган күннин јаркындары мөнгүлү тайгаларына тийип, мызылдап турды, качан кан-кере учуп келип, јаркындай тийип турган күннин јаркындарына табарышканда, оозында тиштенип алган балыктын кайзырыгы күннин јаркынына мызылдады.

Эрелдей энезине кыйгырып айтты:

- Кан-кере јаан чараган тиштенип алып брааткан эмтир.

Өрө бийик јерде учып брааткан јаан куштын кийнинен ары Эрелдей көрүп турды. Кан-кере Алтын-туудын јаан кайыр кайанын бажына барып отурды.

Эртенги күн, эниргери кан-керенин болыжыла Эрелдей андап курсак табар деп, сүрекей јеткерлү андап барар јорыгына тергенди. Энези оны угуп, алан кайкап, бажыла јайкап, айдып турды:

- Сен, Эрелдей, јаан јеткерде болбодын. Кан-кере деп куш бу телекей үстүнде куштардын кааны болгон. Озо тужында карган улустын куучыныла болзо, кан-кереге тийген кижии өлөр күнине јетпей өлө берер деди. Кан-кере тынду неменин канын ичип јиир куш дежетен, оок анды, огоош кушты тудып јиир дежетен. Сен Эрелдей сүрекей чеберленип јур.

Эрелдей энезинин айдып турган, укалу эрмегин угуп туруп, тизезинде кылган учук кадып турды, энезинин айтканына каруу, берип айтты:

- Таңаары јуук кан-керени андаарына атанарым.

Таң адып келерин Эрелдей өткүрбеди, күн јылым кайанын бажынан көрүнгелекте, Эрелдей адын эртеп турды.

Азык эдип энези арчымагына бир кичинек курутла бир кичинек баштык талкан салып берди, кандык ла көжүне андаган јерден көп табылар, деди.

Кой эчки чеденнен чыгып меести өрө чыгып турарда Эрелдей атанып јортты. Семирип барган бее јолой өлөннин бажын јип базып отурды. Јыра, тал агаштын быдактары, Эрелдейдин јүзине согылып турат, Эрелдей ого ачынып турган немедий, оны камчыла согып өдүп турды.

Корымду јерде ат ташка бүдүрүлүп базып отурды, өрө тенериде Эрелдей эки куштын учып жүргенин көрүп алды, олордын барып түжетен јерин ајыктап көрүп туруп, јортып отурды. Учуп барып турган куштын бирүүзінде, кандыйда кичинек аң тиштенип алган, бирүүзи дезе кайзырыгы кўнге мызылдап турган чараган тиштенип алган учуп отуру.

Эрелдейдин тегинде чичке кичинек көзи, кушты ајыктап турганынан там кичинектеп турды. Корым ташту јердин ортозыла барган чичке ат өдөр јолыла јелишле, јылым кара кайа јаар барарына мендеди. Јылым кайанын боорына једип алала, көлөткөлү јерде аттын ээрин алып, адын армакчылап салала, јаан тыттын төзінде јымжак јенести төжөнип алып амырап јада берди, куштын кекелдеген табыжын угуп үргүлөп уйктай берди.

Эрелдей ойгонып келзе, кўн тенеринин орто кирезинде турды, көзин колыла бөктөп алып. кўн јаар көрүп турза, кўн тал түштен кыйып барды.

- Кўн талтүштен кыйган эмтир, - деп Эрелдей бойына айдала куштарга билдиртпеске от салып казан аспады, курутты баштыкты алып шуркурап агып турган, учар сууга барып куруттан јип, суудан ичип, ажанып алды. «Ажаныжы» ол болды. Ажанып алган кийнинде, кайаны ајыктап эки јанынан чоком көрүп алала, узун кайыш армакчызын курына ороп алала аңдайтан јаан јепселин – кыл тузактарды ла, бир канча тоолу болчок курутты койынына салып алала, аңчынын јорыгыла бөкөйип алып, кара ташты аралап, кайага чыгып тура берди. Јаан јаан ташка јөлөнип алып кайаны өрө чыгып турды, јаан табыш чыгарбай, тын тынарынан јалтанып, таш аразынан курч козиле кан-керенин уйазы јаар көрүп турды. Колы буды кызыл кан болып, тегенектү јыраларына ла ташка сыйрылып барды. Кан-кере куштардын кекелдегени јууктай угулып турар болды. Оны уккан Эрелдей сүүнип, аңчы кижинин јүреги согылбай барган аайлу, болып барды.

«Мен тескери энмектеп барып турган ошкош; кан-керенин уйазы он јанында ошкош» деп сананды. Таш ортозыла энмектеп барары сүрекей күч болды. Кайанын јаказына энмектеп келеле көрди, - сан төмөн сүрекей узак эмтир. Јанында коштой турган кайада кан-керенин уйазы турганы көрүнип келди. Је бу эки кайанын ортозында, јаан јарык туру, көслө көргөндө, Эрелдейдин армакчызы, бу јиктин јалбагынан узун эмтир. Курына ороп алган армакчызын чечип алала, армакчынын бир учын бөкө турган таштан буулап ийди, бир учында дезе кижі кирип отургадый тузак бектей буулап алала, бу кайадан төмөн түшти. Таш ортозында эмеш амырап алала, армакчыдан тудунып төмөн түжүп турды. Армакчынын учына једип алала, тузак орто кирип алала отура берди. Буулаган кайышта салбандап турган немедий болып барды, онон Эрелдей кайага тебинип алып, эки кайанын ортозындагы јиктин јарымына јетре барды. Ойто кайра келип кайага согыларда байадазынан тын тебинип алала кечире турган кайага барып табарды, ондо турган содон таштан тудынып аларга сананды, колы уштулала ойто байагы кайага келди. Кайага келип согылала, тын тебинип алала кечире турган кайага једип алала, таштан бек тудунып бөкөлөнип алды. Армакчынын учын таштан бек буулап салала, бойы энмектеп туруп өрө кайада кан-керенин уйазына уланып барды. Айры турган таштар ортозынан Эрелдей кан-керенин уйазын көрүп алды. Уйазын талдын жоон-жоон чырбагалдарынан өрүп эдип салган немедий турды, уйаны таштын ак јенези ле чибинин боро саалагыла јылулап салтыр, алдын болчок таштарыла курчай чедендеп салып, алчыгыптыр. Бажын өрө энелтип көрүп турза, кан-кере куштары бойлоры јок эмтир. «Мен бу бир кайадан бир кайага армакчыла кечип оролыжып турарымда озор учып сала берген ошкош». Уйа турган кичинек јалбак јерге калып чыгарына сананды, угуп турза таш ортозынан куштын кекелдегени угулып келди. Ајыктап көрүп ийзе, уйанын јанында, кайанын јаказында, содон ташта эки кан-кере куш үргүлөп уйктап отуры. Эрелдей јалбак таштын алтына капшагай кирип алала, табыш јок тым јадыры, јадып турза он буды сыстап туру, он јардынын бир јанына айланды буды јакшы болып барды, онон сол колы сыстап тура берди, база бир

јардына аңданды. Јайдын кўни ажып турган тужында, эки кан-кере куш јаан кўлди кечире карарып турган Тоолоктын туузы јаар уланып уча берди.

Эрелдей таш алдынан чыгып алала өңөйп көдрүнүп алала, учып брааткан куштардын кийнинен ары көрүп турды, качан олар көрүнөр көрүнбес эдип ураак учуп сала бергенде, Эрелдей уяа турган жалбагына чыгып келеле, жаңыс јерге кыймыктабай јатканынан сыстап турган колы-будын чөйип туруп, ары бери секирип јүрди; бу жалбакта челдеп салган сөөктөр јадры, аң терелеринин үзүктери јадры, куштын јум, канаттары, огоош аңдарынын баштарынын куу сөөги јадры. Эрелдей меелей кийп алала, уяада отурган кан-кере куштын балдарынан бирүүзин мойнынан тудуп алала чыгарып алды; кан-кере куштын балазы канаттарын тын согып турды, тумчыгыла тере мелейге чокып турды, је Эрелдей оны эки буттын ортозына кийдирип алала, эки будыла капсып алала тумчыгына кыл тузагын кийдирип алды. Уйазында отурган ончо кан-керенин балдарынын тумчыктарын кыл учыгыла ачылбас эдип буулап алала уйазына ойто оларды ончозын отургузып салды. Кан-керенин балдары уяада токтобой согылып турды, уйазынан чыгара калып чыгып туратан болды, кекелдегени јок болды. Эрелдей бу кан-кере куштын уйазынан айрылып барар күүни јок болды.

Кайадан түжеле Эрелдей бу јерден эмеш урап ыжык јерге корым таштын ортозында одуланып алды. Түште балыктап чараган тудуп јүрди, кандык казып алып турды, сыгыргандарды аңдап өлтүрүп јүрди, бу ишти иштеп те јүрзе кан-кере куштардын балдары туй бууладып салган тумчуктарыла экелип берген балыктарын чокып та турган болзо, оны јиир аргазы јок болды.

Кижиде сүме бар, кушта сана бар. Балдардын аштап турганын көрүп кан-кере куштары курсак таап берерине сурекей көп учуп турар болып болды, барып учып келген сайын сымда, торло, агуна экелип турды. Кан-кере куштары качан узакка аңдап уча бергенде Эрелдей эркелү энези ошкош, кан-кере куштын балдарынын тумчуктарында таңуузын чечип алала оларды балык ла куштын эдиле азрап турды: олар аспактанган немелер чилеп

балыкты тургузала јип салатан болгон, балыктын јаныс кайзырыгы сымдалардын нокозы туура чачылып туратан болгон.

Јаан удабады, кан-кере куштары Эрелдейге баштапкы алу экелип берди – түлкүнинг эки балазын. Онын кийнинде күндерде бир канча тоолу јоонмойын ла. агаштар, база кара түги мызылдап турар мөнгүндий эки киш экелип берди. Күн сайын таң адып, јер јарып ла келгенде кан-кере куштары андап учып сала беретен болды, Эрелдей дезе кере түжүне балыктап чарагандап турды, тудуп алган чарагандарыла кан-кере куштын балдарын азрап турар болды. Алтынчи күнде айылдан алган азыгы – талкан куруды түгенип барды, андап таап алганын айлына јетирип берер деп Эрелдей шүүп алды.

Токтыш экелген алуларын кайкап көрүп туруп айдып турды:

- Јакшы уул эмтир, - аткан ок јанбас аңчы болып бүдер эмтир.

Эрелдей кумыстан ичип алып, андап тапкан баалу аннын терелерин силкип алып, көрүп отуруп, шүүнүп туруп кожондоп отурды:

Алтын көлдин бажында,

Алтын-туу деп тайга бар.

Алтын туудын тайгазында,

Алтын уйалу куштар бар.

Алтай јерден тапканын,

Алтын уйага экелер.

Эрјене болгон баалу аңды,

Эрелдейге берип турат...

III.

Јылдар эчий јылдар јылдар өдүп турды, Эрелдейдин јажы эр болорына јууктап келди. Алтайдын байтак јерлеринде орус деремнелер турды, кедери кобы јиктерде алтай улустын айылдары турды. Чолушман ичинде турган монастыр церквелеринин шанынын табыжы, өзөк ичинде узак угулып турды. Күстин ыдырманду таңдактарында, күртүктердин кекелдеген табыжы, тунгак угулып турды. Чолушманнын јаркынду суузы јаакталып

турар болып барды. Күстин өткүн салкындары церквенин шанынын табыжын көмө базып турар болды, бу салкын Эрелдейге аңдарды өнөлөп өлтүрерине болышту болды.

Бир катап Эрелдей аңдап атанып барарына тергенип турды: кырлу мылтыгын арчып алды, ок тарызын белетеп алды, чакпыларын жаап алды, кийик бычкагыла чаназын терелеп алды, арчымактарга азык түлүгүн салып, атанарына белен болды. Атанар алдында кумыстан ичип алала, азыка өлтүргөн ириктин ичи кардын кайнадып алып, жип алала, ак кийиске жадып ургулеп, уйктай берди. Же уйкы жаан саат болбоды.

Тышкары ийттер шынкылдап үрүп турды.

Уйкудан туруп, уйктай берген көзүн колыла уужап, үрүп турган ийттердин табыжына удур, тышкары чыкты.

Айылына таң атту орус кижини жортуп келип турды.

«Аңдап барып аалу таап келгелекте, бу орус менин айылыма не керектүү келип турган болбой?» Эрелдейдин бажында ондой сана өдө конды. Ийттер турумдап, атту келип турган кижинин жайы салган узун тонынын өмүрүнөн тудуп турды.

Ат үстүндө жортып келип турган кижини ай! уй! деп кыйгырып камчызыла талайып турды.

«Сагалынан көрзө эр кижини, кийген кийиминен көрзө чегедектүү үй кижини» алан кайкап Эрелдей шүүп турды.

Же, шүүп отуруп онын аайын билерге чөлө жок болды, ийттерди токтодоп урадарына жүгүрди, айылчызын колынан тудуп, аттан түжүрүп аларына болыжарга барды.

Жаан барбак сагалду, чегедек тонду орус, колыла Эрелдейдин бажынын үсти орто жайкап турала, бойнын колын Эрелдейдин оозы орто түртти. Оозы орто түрткенинен Эрелдейдин тижи тырс этти. Эрелдей коркыган бойынче бажын жайкады, келген кижини орустап айдып тура берди. Же, Эрелдей орус тилдин учы бажын билип туратан болгон. Эрелдей колыла умдап туруп айылчызын айылына кычырып алала, төр жерине отургузып алды. Лодро эмискектүү кангазын азып алала, айылчызына берди. Же айылчызы бажын

јайкап, «јок, танкы тартпазым» деп айткан аайлу болды. Јаан күүндү эдип берген, аскан канказын албаганы, айылдын ээзин ачындырганы ол болды. Эрелдей жалбырада күйүп турган от јаар көрөлө, јерге түкүрди.

- Бу кем болотон?... – арайынан энезинен сурап укты.

- Бу орустын камы!

Миссионер абыс кере түжүне Эрелдейдин айлынан айрылбас болды. Токтыш, јаткан каптардын ортозынан, эр токымдардын тожөктөринин алтынан кудайларын бедреп турды, уч учында кир тобыракка карарып барган, сүттү көнөктин јабузы болгон бир јалбак доско таап алды. Абыс алган кудайын чеберлеп сууга јунып алала, кургада ак бөзиле арчып алала, илјирменин учына буулап алган ак ајака кызыган көмүр салала, онын үстүне кандыйда башка јытту саныт салала, тургузып алган кудайды айлантра илјирмелү аягыла узак јайкап турды, онон Токтышты бу кудайды окчозын деп айтты.

Айылдын ичи башка јытту саныттын јыдыла јытанып турар болып барды.

«Орус улустын камы бистин алтай камга түней эмтир, онын түнүри кайда болбой?... Түнүр экелип турган камнын көдөчизи келип турган болбозын» деп, Эрелдей айылдан чыкты.

Энирде абыс алтай тилдү молитва бичигин чыгарып алып, Токтышты ла Эрелдейди кудайдын молитва айдарына үүредип турды:

«Ада, уул, агару тын, кудайыбыс...».

Эрелдей бажын јайкап алып, абысты ээчий абыстын айтканын айдып турды. Којойымдар Эрелдейге мындый сөс айтканы јок ошкош эди. Орус којойымдар оны јаман сөстөрдди орустап айдарына үүредип турган эди.

- Којойымдар мени јакшы сөскө үүредип турды, слер дезе кандыйда уур сөстөргө үүредип туругар – деп, Эрелдей абыска айдып турды.

Эртен тура, кудайды суунын јанына апарып салзын деп, абыс Токтышка јакарып турды. Токтыш кудайын тудунып алала суу јаар базып отурып сүүнүп туру: «Бу кудайды сууга салып турганы јакшы, Эрлик бу орустын Никола деп кудайына сүрекей ачынып тарынып туру».

Токтышты ээчий Эрелдей базып отурды, кийинен ары абыс базып турды. Абыс алдындагы аайынча илјirmeге буулап салган ак айагынан ыштап турды.

Суунун јанына јууктап базып келгенде, Токтыштын колында кудайын абыс алала, Токтыштын бойын сууды өрө урап бар деди. Штан чамчазын уштып јаланаштанып ал, - деп абыс Эрелдейге айтты. «Бу мени кайдарга јаланаштандырып салган болбой» деп, Эрелдей алан кайкап турды. Сууды өрө келип турган салкынынан јыланаш турган Эрелдей калтырай берди, абыс оны алаканыла белине ийдип сууга кир деп, айдып турды. Суудын јарадына јаакталып тоңып барган тожын оодо базып, Эрелдей Ачылманнын соок суузына курына јетире терен кирип алды. Келип турган салкыннын табыжын көмө базып тургандый абыс «Аданын, Уулдын, Агару тыннын адына...» - деп кыйгырып айдып турды.

Эрелдей оны ээчий айдып турды... Соок суу кижинингэдин изидип туру, абыс кожондоп туру: «Кудайдын кулы креске түжүп туру». «Э, тенериде адабыс!» деп кожондоп турала кенертен «Э, тенериде энебис!» деп кожондой берди. Эрелдейдин буды соок сууга тоңып сыстай берди. Онон ары айткан канча молитваны Эрелдей ундуп салды. Молитва табылбай барганда којойымдардын үреткен сөстөрүн Эрелдей айдып тура берди. Абыс оны угуп колында темир крезиле ары бери јайкап крестеп туруп кожондоп турды: «Кудай туруп келзин, онын өштүлери тозып барзын!»

Эрелдейдин эки буды сууга тоңып, там ачий берди. Соко калтыраган көк эрдине Эрелдей суудан жүгүргенче чыкты. Абыс Эрелдейге тузак белетеп турган немедий учукта илген крезин мойына кийдирип аларга сананган. Калтырап турган Эрелдей жүгүргенче штан чамчазын чала кийип айыл јаар бар күчиле жүгүрди.

Энирде орус кам, Эрелдейги молитвага үүредип кыйнап турды. «Э, агару үч улук кудайыбыс!...» Эрелдейге јаны ат адап берген «Назар» деп атты, јүс катапка јуук айтрып турды, Токтыш ла Эрелдей јаны адап берген орус атты чокым адап албай «Насрал, насрал» деп айдып турды. Оны укан абыс, там калјурып турды.

Эртенги күнде, атанар алдында миссионер абыс Токтышка айтты:

- Уулыңды агару эдип крестеп салган учун бир уй берерин, бу манастырдын јерине јайлаган учун бир бее берерин, манастырдын адазынан одын алып одурган учун эки ирик берерин.

Атка минип алала, Эрелдей бажындагы бөрүгүн алып, абыстын јанына базып келзин деди. Эрелдей јуук базып кеелди. Абыс Эрелдейдин бажына колын салып алала, молитва кычыр деди. Эрелдей молитваны кычырып турала, ончо сөстөрин алыш-колыш булгап салды. Калјурып чыкан абыс атты камчылайла јортып барып орустап кыйгырды:

- Дурак!

- Дурак! – деп Эрелдей оны өткөнип айтты.

Бу орус сөс јенил сөс эмтир, миссионер абыста чөлө јок болды: јорыктар јери канча јүс чакрым болды, канча јүс кижии крестеп салар керек болды; кажы биле улустарда айылданып үч балалу јуртап турган улусты мечеттеп турды, кажы чакта өлүп, сөөгиги чирип барган улустын сөөгиги јууп, мөргүүл эдип турар болды.

Миссионер абыс келер деп табыш угулып келгенде, алтайлар орус кудайларын айылдын ичинен бедреп чыгарып, јунып, арчып турды, абыс келип јана бергенде, байагы кудайларын көрүнбес јерге таштап салатан болды.

Миссионер абыстар өзөк тоозына, крестер тургузып турган болды. креске түшпеген кам јарлык јанду алтайлар, бу крестен беш чакрым урада, өзөк бажында јуртаар учурлу болды.

IV.

1919 јылдын јайында өзөк ичинде турган айылдарынан алдындагы аайынче кара түдүн чыгып јайылып турды, койлор, беелер, уйлар төрөп турды, јаландагы ак малы көптөп турды.

Өзөк бажынан таң атту келген алтайлар солын табыш экелди: «Ак каанды ширезинен чыгарып салды, бийлер эмди јок болор, јайзаннын ордына совет турар».

Алдында, олардын айлына орус бий келип жүргенин Эрелдей көрүп жүргөн. Токтыш оны аттан түжүрүп алала, кара былгайры тереден эткен сопок өдүгүн окчоп турды, колтыгынан тудуп алып, айылга экелип турды.

Эрелдей адын минип алып, мантаганча жылкыдан эки талдама жакшы тайды тудуп алып, айлына экелип салды. Бий жана бергенде Токтыш айдып турды:

- Жакшы бий эмтир, экиле ат јединип алып барды, жакшы бий!

Эрелдейдин сагыжынан ол эмдее чыкпады, ол оны көргөнін эзеп жүрү – «көк чекменнен эткен киймдү, төжинде эки јолдый мызылдап турган топчылар түшкөн, јардында јылтыркай куулыла кындап салган узун бычак (үлдү) салаңдап турды. Сопок өдүктө кынырап турар күзүңүлү эмтир».

Бу сүрекей жакшы башкаруу турган деп, келген табыштын кийинде, коомой табыштар келип турар болып барды.

- Каанды ширезинен чыгарган да болзо, база катап кааннан кату јаан бий турды. Бу сүрекей калју кату бий, албатынын актуга азраган ак малын, койды кырып өлтүрөт, јылкы малды үүрле айдап турат. Оны ады Колчак дежет...

Колчактын ак черүзи келип табарган ла өзөктө, өзөк ичинин ас малду айылдары аттарын эртеп алып, бор-бортко немезин коштоп алып, корымду тайгаларын ажып, тайгаа чыгып јажынып турар болды, бир јарымы гранды ажып, калканын ээн кату чөлдөрине урап турды. Алтайдын байлары бу табышты керекке албай оо сүүнүп турган аайлу, турлу јеринен урабай турды. Бу табышка Токтыш ла Эрелдей база эренистенип бүтпей турды, је эниргери сойон јери јаар көчүп брааткан айылдар өзөк ичинен келди; орус бийлер ак малын блаап турат, алкы јөөжөзин тоноп турат, айылдарын өртөп салып турат деп, комыдажып Токтышка айдып турды. Энир түнде энези уулыла кожо танкылап, экү айылда отурып турды. Эрелдей баштап, эрмек айтты:

- Калка да јери болзын, сойон да јери болзын, өскө каанын јери болып јат, Онын ордына Чөлчи деп суунын бажында тайгага чыгып туртаза амыр болор, - деди.

- Је, Эрелдей, сен эмди бойын ээзи болдын, шүүп алып эт.

- Оналты шыралу кышты, оналты жыргалду жайды Эрелдей өткүрүп алды. Эрелдейдин көзи көмүрдий кара болды, кара жыштый терен болды. Өзөк ичинде канча байлардын эмдиктерин ончозын Эрелдей минип үрөткөн. Эрелдейге үүрөттүрбөс кандыйда малда эмдик чыкпас болды. Канча улус коркып, тийбей турган эмдиктерди, Эрелдей армакчылап тудуп алзала, үүредип алатан болгон, канайда да туйлап турган кулугурды, ак көбүк чыканча минип жүрөлө, жобожыдып салатан болгон. Аннын турлу жерлерин, андап барар жолдорун, Эрелдей адазынан артык билер болып барды. Ак кардын үстүнө андардын артызып салган истерин, жыра агаштарда андардын арткан түгүн, тал агашты кемирип жип барган андарды темдек изин бичик кычырып тургандый, кычырып билип турды, аннын жүзүн, эркек бе - тижи болгонын, аннын жажы-карганын танып билип турды. Онын аткан огынан сыгын ан барбас болды, чактырмазында отык ташту кырлу мултыгыла тийинди көс орто адып качанда жаспай турды. Анда аткан огы качанда жанбас болды.

Таң эртен Эрелдей шүүп жүргөн, чоокыр беезин минип алган жалаңдагы малын жууп мантадып турды, бөрүктин төбөзінде көк торко чачагы жайылып турды.

- Жорыкка барар керек! Көчөр керек!

Кеен Алтайдын сынду тууларынын, көбинин бажына чыкпас болды, мөңкүлү туулары учына чыкпас узун сындарыла кара жерди бүркүп салды.

Бу айры тейри түшкөн туулардын өзөктөриле Токтыш үүр малдан озолоп жортып барып отурды, Эрелдей эки жаңызын айдап алган малдын кийинен жортып, көчүп отуруп кыйгырып туру:

- Ай! Уй! Э-э-ге-ге-эге!

Эрелдейдин кыйгызы кайа ташка жаңыланып табыштанып турды. Мыйрылып барган жол боочы сайын башкаланып барат, малга-да, кижеде барарына сүрекей күч жол болып жат. Алты күннин туркунына, айдап алган малыда, кижилериде шыралап барды. Бу мөңкүлү көк сүмер тайгаларынын ары жанында суулу-көл туру, онын ары жанында сойоннын жери болор. Ондо жүргөн ан кижиден сүрекей үркинчек агуна, кижиден коркыбас болтыр.

Токтыш ла Эрелдей кичинек көлдин јанында турган акты көрүп алды, тайганын жабыс тууларынан түшкен кара мөш агаштары карарып турды. Токтыш ла Эрелдей оду турар јерин таап алып, кижинин сынына түнөй өлөндөрүн тактай базып, оду жазады. Токтыш Эрелдейдин кезип экелген аланчык агаштарын айылга салып туруп Эрелдейге айдып турды:

- Эмди, актардын бийлери бисти мында таап албас.

Јаан сындарды кечире куштар көп учпайт, анг өзөктин баштарында бойынын турлу јерин билер, көчкин кижинин бойынын айылын билер. Тан адып тандакталып, түш келип турды, күн ажып бороонду түн келип турды, күн ээчий күн өдүп турды. Тандакталып тан адып келгенде туратан болды, күн ажып энир бүрүнкийленип барганда уйкайтан болды. Токтыш уйларды ла беелерди саап, Эрелдейле экү сүдиле азранып турар болды.

Эрелдей адын минип алып малды айландра јортып туруп малын көрүп салала, адын армакчылап алып, көлгө түжүп турган кичинек суулардын оозына барып чараган өлтүрүп турды. Тудуп алган чарагандардын ичи боро, сырты кара јолду болды, бойлоры айдары јок семис болды, кайнадып јип турар болды. Онойып туруп бу көлдин јанына келгениненбери бир ай өдө берди. Эниргеери ажып турган күннин јаркындары, карарып турган мөш агаштарды өткүрө тийип турды, шыркырап аккан учар суулардын табыжы энирдингезин салкынына бир тынг угулып, бир угулбай турар болды, Эрелдей саап турган беелерди ле бозулу уйларды айылдын јанына јууктада айдап, экелип турды. Токтыш энирин сакып отурды, јараш айылдан ээр токымын чыгарып алып, төжөнүп алала, канзазына танкыдан азып алып, кандыйда сан башка кожон кожондой берди. Канзанын танкызын тартып алала јаткан јерине үргүлөп уйкайт берди.

... «Уйлар, торбоктор... бозулар... уйлар, уйлар... кара, ак, чоокыр, јеерен.... уйлар... көп тоолу уйлар...» Токтыш түженип турды, «меес јерлери койло бүркүнүп алган агарып барды; быјыраш түктү койлор эмтир, кой, эчки, тоозы көп койлор, ума јок койлорыла кожо туудын меези јылып отуры...»

Аттардын киштеп турганы угулып келди, Токтыштын кулагынын јанында аттын базыды угулып келди. Чочыган бойынче Токтыш јастанган

ээрден турды. Көрүп турза көзи жаанап туру: таң аттулар, таң аттулар ээчий деечий айылга жууктап жортып кледри. Токтыш көзин жумунып алып ойто ачып көрүп, бу түжөнгөн неме бе, айса чын неме бе, аайын билип албай отуры?

- Эй, карган кулугур, көзин не кылайып көрүп отурын? Айылчыларды уткузан!..

Тура жүгүрүп келип таштаган чылбырын ала койды.

Келген актардын отряды аттардын ээрин алып турды. Токтыш бийдин адын буулап турды, бажындагы саназы тайгада салкындый айланыжып турд: «жаан бий эмтир, сопок өдүктин чончойында күзүни бар эмтир, ичиндеде сыртындада жылтырап турар топчылу эмтир».

«Калак корон, коркушту жаан бий, - сүрекей жаан түбек болоры жарт!».

Аттын чылбырын барып албай эки колы тыркырап турды.

- Же, карганак кунукпа, кайда кумыстан бери экел сал, одын салып казанын тургузып, аракызын ас!..

Жакшы деген кийистерин жайып төжөндирди. Качанан бери ачыдып салган борбыйларда кумызын аяктарга уруп, келгендердин ончозына ичирип турды. Эрелдей талдама ириктерин сойып: тиш эдип, эдин быжырып берип турды, ээчий казан аракыны азып турды.

Аракы канча тажуурга толо берди, аракыны шаајын аякка урып айылчыларын күндүлөп турды, тишке быжырган эдин Эрелдей тепшиге салып берип турды. Түн ортозына жетире аракызын ичип казанга кайнаткан, тишке быжырган эдин жип, жырғап отурды.

«Жакшы бийлер болор, аракыны жакшы ичип турат» деп Токтыш шүүп отурды.

Эртенги күнде Токтышты өдүкле кижиге тееп турганынан ойгонып келди. Бажын кийстин алтынан чыгарып алып көрүп турза: жанында жаан бий туру, сопок өдүктин кату тумчугыла жардына тееп туруп айдып туру:

- Эй! Турзан!

Токтыш тура жүгүрди.

- Уулынды ойгос, жылкы малын бери айдап экелзин!

Токтыштын көзи шилдене берген, бий жаар көрүп туру:

«Келген бийлер көп эмтир, аттардын ончозын алып баратан жат...».

Токтыш кыймыктабай туру. Бий оны жардынан тын тудуп алды. Теркенинен Токтыш калактады.

Атардын офицер бий тарынып туруп, будыла жерге тееп турды, чончойында темир шпорозы (күзүнизи) шынкылдап турды, Токтыш жаш баланын ыйынды, офицер бийдин сопок өдүгүн кучактанып алып, тизеленип туруп, икилденип ыйлап турды:

- Жылкынын беелерин ончозын алба, бее мал жокко бис Эрелдейле экү тирү өлүмле өлөрибис!...

- Болор! Сыктаба! Экиле ат аларыс, сен жаныс ончозын айдап экел, биске оноң талдап алып жараганын аларыбыс.

- Бирүди де, экүди де, үчүди де алзан кем жок, жакшы бий болорын.

Токтыш бут бажына туруп алды, жара тептирген эрдинен кызыл кан тамчылап төжине агып турды, же эки кози сүүмчилү болуп барды. Токтыш учураган ла атка минип алала көлдин бажында турган жылкызы жаар бурт эдип мантай берди. Эрелдей энезин ээчий барды. Жылкы малдын үүри ээлеринин үнин танып билетен болды. Токтыш ла Эрелдей жылкы малын жууп айылга жууктада айдап экелип турганча, отрядтын начальниги бойынын черүлерине приказ – жакаруу берди:

- Уйды койды ончозын бери айдап экелигер!

Жылкы малын айдап келди. Токтыш бийге жортып келеле айдып туру:

- Же, бу жылкыдан жакшызын талдап ал.

- Жылкыны айдарына болыш! – деп Токтышка кату кыйгырып бий айтты. Отрядтын черү улустары малын курчай алып, кыйгы кышкыла айылдан урап айдай берди...

Эртен турагы мал тойу эмес болор, аштаган малы чалын түшкен өлөңин жолой тиштеп базып отуру. Токтыштын тискини колынан түжүп барды. Отрядтын бир черүзи жанына жортуп келеле айтты:

- Сен, карган кулугур, канайып турун?

Токтыш үзенизине тебинип алып, эмеш көдрүлүп чыгала, камчызыла адын камчылап алала, мантаган бойынче үүрле барып турган малдын ортозы орто мантаганче кире берди. Алгырып кыйгырган табышту: камчызы эки жанында малын ойлодып, койлорды уйларды табарып, айдап браткан малын туш башка тоскырды. Жылкы мал жер башка болып киштежип, жаланды өрө мантай берди. Токыш ээринө жаба жадып алып, аттын жалынан тудунып алала жылкы малдын үүрининг ортозыла сыр мантыла чаап узап турды.

Отрядтын черүлери ат бажынан адып турды, таштарга тийген октор кайра чачылып турды. Тегинде үркүп барган мал, там үзери үркүп жер башка барды: койлор корымду кайага чыкты. Токтыш аттын оозын туура бурып алала, жык турган аралга кирип, агаш ортозында көрүнбөй барды.

Эрелдейди отрядтын бир черү кижизи алып барып турды, кол мултыктын бөгин алып ушта согорына белетеп алды, ол бийден мундый приказ алды:

- Канайып, канайып качар болзо, - кийнинен ары адып өлтүр!

Тоскырылып барган малын ойто жууп алды, Эрелдей жууп алган малын тоолоп сүүнүп турды, малдан бир канчазы жок болды. Боочыны ажып, артка чыгып барганда Эрелдей бажын кайра бурып, бойынын жаланы жаар көрди.

Жаан ыш көрди, турган айыл кызыл жалбыш отто турды. Жада калган ийттери үрүп турды. Эрелдей өткүн кулагыла, кырдын ары жанында киштеп турган беелердин таныш үнин укты...

V.

Минип алган беезине тарынып турган немеедий Эрелдей кыйгырып турды, камчызыла семис койлорды согып айдап турды, онын кичинек көзине ыйдын жажы келди, бойы ыйлабай-да турган болзо, көстин жажы сангытчыл жаагына келип, кирлү жүзин үлүштеп турды.

«Энемди камчыла сокондор, энем олордон тууларга качып чыкты, онын кийнинен ары адып өлтүрүп те салганнны магат жок...».

- Эй, сен көөштиң кара жүстү кулугур, оозун ырбайта ачып алала нени көрүп турун, уйларды бери айда! – орустап кыйгы чыкты.

Бу айткан эрмектин ончозын Эрелдей билип албады, је кату үнинен кезедүзин угуп билип алды. Укур неме болып, кийнинде јада калып турган уйларды бери үүрге кожорына айдады.

Боочолордын ары јанында, өзөк ичинде суулардын белтиринде анда, мында одулар көрүнүп турды. Бу белтирде турган ума јок малдын – аттардын, уйлардын, койлордын ортозында кижилер көрүнбей турган аайлу болды.

Эрелдей бу одуланып јаткан улустын ортозынан таныш кижилер көрүп алды:

- Патпарактын уулы Эрелдей турбай?

Кенертен келген Колчак черүзинин табарузынан коркып куды чыкан, унчукпай укур болып отурган алтайлар, оду сайын чогылыжып алган, актардын келип айылдар тоногонын, ак малын айдап алып барганын, соктырган, кыйнаткан үй улустарды, балдарды, бойы бойлорына айдып куучындажып отурды. Одуды айландра отуруп алып танкылажып, баштарын јайкап калактап, кайкажып отурды.

Колында алгыйлу үч ак-черүчи базып келди, олордын бирүүзи карган өбөгөнди сыртына тебеле, кизиреп айтты:

- Эй, бийттү көрмөстөр, барып ууйларды саагар.

Алтайлар эрмек-куучын јогынан, алгыйларын колына алып, уйлар саарына базып отурды.

Актар койлорды кырып јип турды. Отко быжырып турган семис койдын эдинин јыдынан алтайлардын чилекейлери эрдинен түжүп турды. Бир кой өлтрүп алып јиир деп, алтайлар, алтайдын бирүүзин бийден јөп алар деп, бийге ийди.

Актардын бийи келген алтайды кизредип туруп, кыйгырып турды:

- Керек болзо беелердин сүдин ичкилегер!

Јакарузынан чыкпас укур алтайлар, аяк казаны јок болып, бойынын беелерин ума јок малдын ортозынан таап алып, бее алтына сийе отуруп алып, беенин эмчегин эмип отурглады.

Кере түжүне ай-калапту айдуда турган жылкы малы өлөн отобой, туйгагыла јерин чапчып туруп, киштежип турды. Эрелдей жыра агаштын ортозыла энмектеп туруп, ат күзедип турган јердин јанына келди.

Айас тенгериде жылтыстары мызылдап турды. Өзөк ичинде анда-мында турган одулардын салган оды жалбырада јаан күйүп турды.

Актардын черүлери ле, оныла кожо жүрген орус кулактары ла, алтайдын байлары деревне сайын улустын одузы башка болды, озор оттын јанына отурып алып кере түжүне тоноп алган јөөжөзин үлешклеп отурды: кижии сайын арчымагы јык толтро, колкүчтүлөрдөн тоноп алган јөөжөзин сугуп алып отурды.

Бийик кайалу тууларыла курчап салган өзөктин ичине күн ажып барганынан озо бүрүнкий кирип турды. Танаары жуук одуларда салган оды өчүп турат. Эрелдей тынбай туруп, алтында таштарды колына сыймап тудуп көрүп турды, күрөе јерди төмөн энмектеп түшти. Аттар арайынан киштешти. Карануй түнде каруулда турган черүлөр тил алыжып кыйгырышты. Таш ортозынан өңдөйип көдрүнүп алала, Эрелдей кыймыктабай турды. Канча јүс жылкы малдын ортозынан, көчкүн эбиле, Эрелдей бойынын шүүп жүрген чокыр беезин таап алала, мал ортозыла энмектеп барып арай сыгырып туруп, беени бойына кычырып алып турды. Жыра агаштарды өдүп турарда тегенектү агашка табарала, јүзин кызыл каны агып келгенче сыйра тарты, чокыр беези дезе бажыла Эрелдейдин будына ийдип турды. Кенертен каруулда турган черүлери тил алыжып кыйгырышты, чокыр беези ого каруу айдып тургандый киштеди. Эрелдей өлөнө јадып јажынды.

- Корзөн сенин бир адын сала берди, - бир каруулчыгы кыйгырды. Экинчи каруулчыгы чокыр бееге арбанып оны айдап экелеле үүрге кошты. Табыш чыкканынан аттар ончозы киштежип турды, каруулчыктары тил алыжып кыйгырыжып турды, Эрелдей табыш јоктон өлөн ортозында тым јатты.

Эрелдейдин сыгырганына үүрге кийдре айдаткан чокыр беези каруу бербеди, јангыс бир каруулчыгы бирүүзине кыйгырды:

- Сен не сыгырып турун?

- Кем сыгырып туру, тумчыгынла бойын сыгырып турган болорын ба?

Көгөрө түжүп турган туман тужында Эрелдей энмектеп одузына ойто барды. Бу турган одулар уйкудан турзын деп темдек табыжы бир катап мылтыктын атканы болды. Эртең тура алтайлар актардын черүлерине уйлардын сүдин сап берип турды, бойлоры дезе беелерди эмип азранып турды.

Jaан јолдордо тын каруул тургузып туратан болды, алтайлар малын сүрүп айдай бербезин Кайгородов сүрекей коркып туратан болды.

Эрелдей аксак беени минип алган айдап алган малды ээчий жүрүп отурды. Качан ол кийнинде јада калган уйларды үүрине кожып айдап турарда, кийнинен актардын черүзи мантап келеле, Эрелдейдин јарды орто бир тын камчылады. Камчылаганынан јардындагы чамчазы эки јара үзүлүп барды, бели сүрекей ачий берди, көстөң јаш ага берди. Актардын черүзи алдындагы Эрелдейдин чокыр беезин минип алган, ичкери болып, сурт эдип мантай берди.

Салкынга Эрелдейдин чамчазы саландап турды, јанына јортуп келген алтайлар Эрелдейдин белиндеги камчылаганынан кандалап, көгөрө берген шыркасын ајыктап көрүп айдып турды:

- Бу јаан бий биске товар берерден, бу малды биске айдадып Можойго јетирип салала, бисти анда ончобысты өлтүрүп салар болор.

Өскөлөри дезе баштарын јайкап ого јөпсинбей айдып турды:

- Бу јаан бий бистин малыбысты алып, онын учун биске көп товар берер.

Је, бу эрмекти, байлардан чыкан эрмек кирелү бодоп, нургун сабазы ого бүтпес болды, түнде эки алтай бойлорынын аттарын урдап алып кызылдарга качып чыкты. Бу эки кижикачкан кийнинде мал айдаган алтайларды түнде кондро колы будын күлүп турар болып барды. Кондра күлүде јатканынан таңаары јуук колы буды тижип турар болды, Эрелдейдин күлүзин чечип салганда ол өңбөйп алып туруп болбос болгонынын керегине бир канча өйгө энмектеп, эди-канын чөйип алган кийнинде, арайынан көдрүнүп алала базар болды.

Кондра күлүдө жадып, колында кату кендир армакчыдан арткан шыркаларын көрүп, Эрелдей качып чыгар эп-аргазын таап-шүүп турды. Бир түндө, оны чирип брааткан карагайга жаба кондро буулап салды. Карагай агаш ташту жерде турган болгон. Буттын жанында содон курч таштын турганын таап алды, будындагы күлүзүн ол ташка жыжып тура берди, жыжып туруп армакчы кезе жыжылып үзүлүп барды, онын күлүлү колын карагай агашты төмөн түжүрүп алып, ол ташка колындагы күлүзүн жыжып жада берди, армакчы таштан суурлып, колындагы терезин таш сыйра алып турды, кызыл канын тилиле жалап ийеле, база ла жыжып турды, уч-учында үч кат армакчынын бир кады кезилип үзүлди, өскөлөрүн Эрелдей тижиле чечип алып күлүдөн божонды. Карагай агаштан чачылган бойынче жуука жаар тоолонды, онын бөкөйп өңдөйп алып жыралу агаш бурт этти.

«Жеринен он күннин туркунына айдап келген жер эди, ойто кайра жойу бу узак жерди качан жедип жангайым, азык жок, чокыр беени урдап алар керек!»

Каруулдар чала когыс болды. Мал ортозынан Эрелдей чокыр беени таап алды, арайынан өнөлөп чокыр беезин жединип алып арал ичиле барды. Түжүлө жык бүткөн аралга кирип алып жадып турды, түнүлө бар жок аттын күчиле мендей-шиндей жүрүп отурды. Үч конып керип баскан алтайы, сузуп ичкен суузы көрүнүп келди, мында Эрелдейдин билбес жери жок болды.

Энир өнөлөп келип турган немедий түжүп турды, Эрелдей арт учында боочозын ажып, ажытка чыгып бойынын төрөл журтын көрүп алды.

Жаңыс арткан уйды кабырп барган энези саап алып айыл жаар көнөктү басып отуруп, Эрелдейди көрүп алды.

Токтыш бери болып, ыйлап туруп, санаган жаңыс уулын уткуп алды.

VI.

Лебрен чактан бери табыш жок тым жыш тайгаларында, тенгеринин күкүртиндий мултыктын табыжы угулып турды, жемирилип түжүп турган кайадый пулеметтин табыжы жаңыланып турды. Жердин ан кужы, өскө тым жерлерине ырап барып турды. Алдындагы тужында жаңысла ан сүрүп, анчы

ажып турган тайгаларынын арт сындарын, Эрелдейге јол баштаткан кызыл партизандардын отрядтары, актардын калју черүзин сүрүп отурды. Кол күчтүлөрдүн ал јөөжөзүн блаап тоноп алган актардын черүзи алтайдын јаан байлары ла, орустын којойымдарын алдына жүргүзүп, бойлоры кийнен ары сүрүжүп клеткен Кызыл черүзиле адыжып, Алтайдын јеринен Калка-Сойон јерине качып отурды.

Кызыл черүлөргө, кызыл партизандарга јара чачтырган, Кайгородовтын ла Карманнын, арткан калган ак бандиттары Аркыттын каскактарына киргилеп алды.

Азык түлүгүн јазап алып, аттарын эртеп алып, Эрелдей ле Сырга атанды, оны үдежип саларга көп комсомолдор јуулды, ол ортозында карган эмегендер ле өбөгөндөр бар болды.

Сууды төмөн боомнын алдыла барган јолго јетре, Эрелдейдин ле Сырганын барып турганы көрүнүп турды, боомды өткөн соондо көрүнбөй барды.

Үдежерге келген улустар јанында айылга кирип танкылажып куучындажып турды, Өскүс-уул карган апшыяктарга айдып турды.

- Эмдиги башкаруунун јакшызын айдарга болбос. Озогы каан башкаруу тужында, бу отурган бистер өрө күн көрбөй, байлардын јайзандардын эжигине жүрген улус болдыс. Эмдиги јаш өскүрүм ондый кыйынду жүрүм көрбөс, олар јангы јайым жүрүм бүдүрөргө үүренип туру. Оо јайла мен јиит болзом, Эрелдейден јада калбас, кожо барар эдим.

Күскү күн талтүштөн кыйып барды, карган-карган апшыяктар тайактарына тебинип, айылдар сайын јандылар. Өзөк бажынан кичинек эзин келип агаштардагы сары јалбырактарын үзе согып, кара тобырака көмүп турды.

Јолой эки конып, эниргери јаар, Эрелдей ле Сырга Ойрот облостын төс башкаруузы турган городко једе берди. Бир јаан өзөктин ичин, корым таш бүркүп салгандый кайадый јаан бийк туралар туру, кыл тарткандый түс, туралардын ортозында оромдор турды, ол оромдордын ичиле ары бери

базып отурган улустын көби, сары чымалыдый болды. Эрелдейдин ле Сырганын аттары бу солын жерден үркүп, турар болып турды.

«Бу ума жок туралардын үүредү болотон туразы кажы турада болбой, оны кижиге кайдан таап алар болбой», деп Эрелдей шүүп ором ичиге жортып отурды.

Угуп турза тууразында ором ичиге ары бери базып отурган улустан таныш үннин кыйгызы чыкты:

- Ой! Эрелдей! Эрелдей бери жорт...

Эрелдей алан кайкап аттын оозун тартып турала, «бу мында мени билер кижиге кайдан чыкты?» Кыйгырган кижизин бу көп улустын ортозынан көрүп тапай, жангыс жерге турды.

Көрүп турза, оо удурга орус кийимдү орус кижиге базып клеедри! «Бу мени билер кандый кижиге болор» деп, Эрелдей оны танып албай кайкап турды.

Жанына келип куучындажып тура бергенде, Эрелдей оны таныган бойынча, аттан түжө конуп, жаан сүүнүп, жүгүрүп келип эзендешти.

- Эзен! Жакшы! Митя, сен Кызыл черүнен жанып, жерине жанбай мында арттын ба?

Митя Эрелдейге жолукканына сүүнгөн бойынча, эки колдоп Эрелдейдин колын тын тудуп, эзендежиг туруп айтты:

- Сен, Эрелдей, кай да барып жадрын? Сениле кожо жүргөн не кижиге? Партизаннан жанала, журтында комсомол ячейка төзөп салдын ба?

-- Мени ле база бу турган Сырга деп комсомол кыс баланы бистинг ячейка үүренерге ийди, онын учун келдим...

-- Үүредүгө келдин бе? Андый болзо сүрекей жакшы. Бу үүредүде мен үүредүчиге болып турум. Мен черүден божойло, жериме жандым, онон мени бистинг ишмекчиге комсомолдун организация Ойрот жерине болыш эдип, комсомол ишке иштеерге ийди. Ле онын ончозун соондо чөлөбдө куучындажарыбыс, эмди үүредуге болор турага баралы –деди.

Эрелдей ле Сырга, Митени ээчип, бир жаан турага келди, ол турада Ойроттын канча Аймактарынан жуулган алтай да, оруста, казакта, көп жиит

уулдар ла кыстар бар болды. Эрелдей уулдар ла кожо туранын бир кыбына јадар болды, Сырга кыстарла кожо туранын бир кыбына јадар болды.

Уйктардын алдында Митяга јолыканы Эрелдейдин сагыжынан чыкпай турды. Эрелдей алдында Митя ла кожо бандиттарла јуулажып, партизандарга јүргенин эзеп турды. Митя оо бойынын јүрүм јадыжын куучындаганын эзеп турды.

«Митя Ленинград деп јерде ишмекчи кижинин – уулы, адазыла кожо темир салдалар эдип турган заводто иштеп турды, 16 јаштуда комсомолго кирди, онон комсомолдын кычыруузыла Совет башкаруудын өштүлерин базарына, бойы күүниле ол Кызыл черүге кирди, ол Кызыл черүле кожо Алтайга келип, бандиттарла јуулашты. Кызыл партизан болгон Эрелдейге јолыкты, онон экү айрылышпас нөкөр болып, бандиттарды јуулап базып салганча кожо јүрди. Митя Эрелдейге ишмекчи улустын јүрүм-јадыжын, Совет башкаруудын, коммунист партиянын ла комсомолдын учурын куучындап берип, Эрелдейди үүредип турды, онон Эрелдей партизанга јүреле, комсомолго кирди, јуу-согыш божогон кийинде, Кызыл черү јанды, партизандар айылдар сайын јанглады. Јанар алдында Эрелдей Митяга сөс берди – јериме, јанзам, слердин заводто бар болып турган комсомол ячейкага түней, ячейка төзөп саларым» - деп.

Бозом карануй түн түже берди, је городтын ичинде түштий јарык болды, анда мында столмолордо электричество от күйүп турды. Ару ак бөстөн эткен јымжак јастык, төжөгине јадып турган Эрелдейдин уйкузы келбес болды, ол јадып туруп шүүп турды:

- «Бу бистин алтай комсомолдор, Митядый ишмекчилердин болыжыла, не немеге үүренип алза, бойыбыстын јери јуртыбысты, база Митянын өзүп чыкан јериндеги ишти, иштеп бүдүрүп салар. Капшай кичеенип үүренер керек, јерине јанып ончо улусты үүредер керек, јангы јарык, байы-биии јок јолго, ончо батрактарды, јоктуларды, ортондорды баштаар керек».

Байа ла көп улусту јайла табышту город теген уйкуга кирип уйктай берген немедий тым болып барды. Столмолордо электричество оды јылтыстыј јарып турды.

Сурактар.

1. Јаш бала тужында Эрелдейдин ле онын энезинин жүрүм жадыжы кандый болды?
2. Орустын камы Эрелдейдинени этсин деп албадап турды?
3. Эрелдей энезиле кожо кемнен качып жажынып жүрди? Ненин учун јери журтынан качып чыкты?
4. Јери журтынан качып көчип барган айылдар не болып јери журтына јанып көчүп келди?
5. Кызыл партизандардын ортозында кандый улус бар болды?
6. Ыүредүге Эрелдей канайда барды, ыүредүде Эрелдей кемге јолыкты? Митя деген кижиге, не кижиге болды?

Таскадузы.

Бу куучыннын бажалыктарын бөлүк сайын бойлорыгар таап алып, адап салыгар.

ЎЎРЕДЎЧИГЕ

Литература керегине ўўренер, баштамы школдордын ўчинчи клазына 1934 жылда «Кычырар книга» деп учебник чыгарды.

Ол учебникти кепке базар тужында типографиянын ајарабазынан ондо кўп јастра базылган јерлер бар болгон керегинде ле база, орус тилиле литературанын учебнигин эмеш ўскўрткўн керегинде, бу учебникти 1935 жылда экинчи катап јангырта чыгарар деп КрайОНО јакару берди.

Бултыргы ла, быјылгы учебникти бўдўрўп иштеп турарда, РСФСР Наркомпростын коллегиязы јарадып јўптўгўн, С.М. Брайловская ла М. А. Рыбникова деп авторлордын бўдўрўп иштеп салган стабильный учебникке тўнейлештрип эштеп бўдўрди.

Је, ондый да болзо бу учебникте анылап башка эткени бар болып јат. Бу учебникти эки јара башка бўлўкке бўлўп салган. Баштапкы бўлўкте орус литературадан Ойрот тилине кўчўрўп салганы болуп јат. Экинчи бўлўкте дезе Ойрот албатынын чўрчўгин ле Ойрот бичечилердин бичиген материалын салган.

Бу учебниктын материалын мынайып эки јара бўлўп, эки бўлўк эткен кереги дезе, учебниктеги материалдар бир аай болып эжилў системаны буспай турзын деп, эткен эди.

Је, бу айтканы ойрот керегинде бичиген художественный литературазына ўўренер тужында, ўўредўлў жылдын учында ўўредип турзын деп эткен эмес. Бу учебниктин экинчи бўлўгинде салынган ойрот материалдын литературазын, орус тилден кўчўрген литературала алыш-колыш ўўредетенинин аайын областын баstra школдорына Ойрот ОблОНО јартап айдып, јакарузын берер, 1934 жылда чыгарганынан эмди чыгарып турганын «Литературанын хрестоматиязы» деп адап салганы башка болып јат, база алдында чыгарганынан бу хрестоматияда мындыј јаны материал кожып салган: И. А. Крыловтын баснязы «Бўрўле турна» Л. Коссилдин «Соок тошто» «Кўгўтей» деп чўрчўкти сранай јангырта јзап бичигенин салган 1934 жылда базылганынан КрайОНО-нын јакару аайынча мындыј

материал кирбей ташталган: И. А. Крылов «Јалчылу апшыяк», В.М. Јаршин – «Сигнал темдек» Демян Бедный – «Чоорыла сыгырткыш» Ф. Шкулев «Устар» программа аайынча бу материал 4-чи ле 5-чи класка көчүп јат.

Бу «Литературанын хрестоматиязы» деп учебник чыкан кийинде 1934 јылда чыгарган «Кычырар книгени» школ үүредүзинен чыгарып салар, литература керегинде үчүнчи класта үүредүди јанысла бу учебникле үүредер деп, бу јакаруды Ойрот ОблОНО ончо школдорго берип салар.

Типографиянын ајарбазынан бу учебникти кепке базар тужында мындый јерлерде јастра базылганы бар: онбир страницада, алдынан тоолоп келзе јиирме үч јол «коштой» деп базылган «костый» деп кычырар.

Одыс страницада алдынан үчинчи јолдо «керле деп» деп, јастра базылган «келер деп» кычырар керек. Алтон алты страницада үстүнөн баштапкы јолда «Волода» деп јастра базылган, оны «Володя» деп кычырар керек. Јетен страницада статьянын бажалыгында «Соок-тошта» деп јастра базылган оны «Соок тошто» деп кычырар керек. бу јастра базылгындарын үүредүчи үүренчиктерине айдып түзедип јазап алала кычырар керек.

1935 ј. Апрель. Новосибирск к.